

Д. Куштан

КОМУ НАЛЕЖАВ ВАСИЛИЦЬКИЙ СКАРБ?

В статті здійснено ще одну спробу проаналізувати монетно-речовий скарб останньої чверті XIV ст., виявлений 1921 р. в с. Василиця (зараз — у межах м. Черкаси). Головною метою дослідження є з'ясування питання: як в Середньому Подніпров'ї (на той час — території Великого князівства Литовського) міг опинитися комплекс прикрас, характерний для Булгарського та Мохшинського улусів Золотої Орди з території Волго-Оччя.

Ключові слова: Черкаси, Василиця, монетно-речовий скарб, Велике князівство Литовське, Московське князівство, улуси Золотої Орди, Середнє Подніпров'я, Волго-Оччя, XIV ст.

Вступ. Більше століття минуло від часу виявлення Василицького скарбу — унікального для території Середнього Подніпров'я монетно-речового комплексу важливого для розуміння військово-політичних, соціально-економічних та етнокультурних взаємин в регіоні у післямонгольський та ранньолитовський часи. Донедавна прикраси скарбу розглядалися у відриві від його монетної частини, що призвело до безпідставного подавлення комплексу й зв'язок його з монголо-татарською навалю та пануванням в регіоні Золотої Орди (Улусу Джучі). Опрацювання монет з Василицького скарбу (Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 119), вирішальних для його датування, вказало на останню чверть XIV ст. — період, коли Правобережна Черкащина вже понад 10 років перебувала в складі Великого князівства Литовського (ВКЛ), точніше — васального Подільського князівства Коріатовичів. Ця обставина змушує по-новому поглянути на походження Васи-

лицького скарбу та ідентифікацію його потенційного власника.

Історія та обставини виявлення Василицького скарбу. 1921 р. неподалік Черкас, на території тодішнього села Василиця (нині — мікрорайон Дахнівський міста) сталася непересічна подія: на приватній садибі селянки Насті Чемерис під час земляних робіт випадково віднайшли середньовічний монетно-речовий скарб. Найнятий господаркою хлопець, викопуючи яму для стовпа брами, на глибині ориєнтовно 0,7 м знайшов горщик із сріблом: згори лежали монети, а насподі — прикраси. Більшу частину скарбу хлопець забрав собі, третину віддав хазяйці, а кілька речей — селянам, що були свідками знахідки. Горщик розбили й викинули...

Василиця на ті часи була невеличким селом, розташованим вище по Дніпру відносно історичного центру Черкас, на відстані понад 5 км. Воно відоме не раніше кінця XVIII ст. — ревізія Черкаського староства 1789 р. згадує лише однойменний острів біля с. Дахнівки — «*Wasilica*» (ред. Щербина 1905, с. 248). Василиця знаходилася попід високою береговою терасою Дніпра й займала острів у заплаві чи останець, що під час повені перетворювався на острів. У Новий і Новітній часи Василиця була невеликим селищем-«супутником» Дахнівки. 1958 р. її приєднали до останньої, а 1982 р. й саму Дахнівку поглинули Черкаси й вона стала однойменним мікрорайоном міста.

Про скарб з Василиці випадково довідався місцевий уповноважений Черкаського повітового комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи О. Олександрів, який разом із членом-кореспондентом комітету студентом І. Вейцківським відразу вирушив на

місце знахідки. Лише за кілька тижнів, завдяки наполегливості Олександрів, майже весь скарб було виміняно за мануфактуру у василицьких селян. Також О. Олександрів та І. Вейцківський ретельно обстежили місце виявлення і склали письмове повідомлення про знахідку для Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) при Всеукраїнській академії наук. Згідно з повідомленням, до скарбу входили 51 срібна прикраса та 60 срібних монет загальною масою орієнтовно 700 грамів. Крім того, згадано фрагмент денця горщика «з клеймом», у котрому був захований скарб, який у подальшому втратили. Деякий час знахідки перебували в Черкаському історико-педагогічному окружному музеї ім. Т. Шевченка, допоки 1925 р. на пропозицію ВУАК О. Олександрів не привіз усі предмети скарбу до Києва, де виступив із доповіддю про нього (Олександрів 1925). Того ж року, з огляду на наукову цінність скарбу, згідно з постановою ВУАК, його було передано до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (нині — Національний музей історії України), де збережено дотепер (більшість прикрас — у його філії, Скарбниці НМІУ) (Строкова 2006, с. 35).

Наукове опрацювання комплексу. В короткому повідомленні про знахідку скарбу, опублікованому 1926 р., було вказано, що він містив жіночі срібні прикраси булгарського типу та золотоординські монети. Серед прикрас — 27 застібок-сюльгамів, 11 браслетів, 8 перстнів, 3 кільцеподібні сережки, 1 брошка-фібула, 1 позолочений кульчастий гудзик. Попередньо комплекс було датовано доволі широко — XII—XIV ст. (Василицький... 1926).

Далі інформація про Василицький скарб досить довго в науковій літературі майже не з'являлася, а його монетна частина, від якої залежало точне датування, так і лишалась неопрацьованою. Коротку згадку про нього, як про комплекс післямонгольського часу (XIII—XIV ст.), було вміщено до монографії Г. Корзухіної (Корзухіна 1954, с. 46), присвяченої давньоруським скарбам. В наступні десятиліття лише окремі категорії предметів скарбу згадувалися в науковій літературі, до того ж інформація про василицькі знахідки нерідко «обростала» помилковими твердженнями. Так відомий історик-нумізмат М. Котляр стверджував, що Василицький скарб з-поміж іншого складався з «59 срібних джучидських монет, карбованих у Гюлістані в 1290—1312 рр., 1 срібної західноєвропейської монети» (1971, с. 85), а це, як побачимо далі, зовсім не відповідає дійсності. Побіжно комплекс з с. Василиці згаданий в каталозі пам'яток післямонгольського часу в монографії С. Біляєвої (Біляева 1982, с. 115), де його також датовано XIII—XIV ст. І тут не обійшлося без прикрий помилок: С. Біляєва чомусь пов'язала місце знахідки скарбу з городищем Василиця, хоча достеменно відомо,

що колишнє село знаходилося на невеликому підвищенні (колишньому острові) в заплаві Дніпра (такі ж топографічні умови знаходження скарбу зафіксував і О. Олександрів). Городище хоч і розташоване неподалік, втім займає мис тераси високого корінного берега над Василицею. До того ж, як показали результати розкопок, матеріали з нього відносяться до пізнього енеоліту (півихинська культура) та Латену (зарубинецька культура). Ці хиби стосовно датування та місця виявлення скарбу повторили укладачі «Наукової записки про час виникнення Черкас» для обґрунтування 700-літнього віку міста напередодні святкування «ювілею» у 1986 р.: «Судячи з датування монет, скарб був закопаний на початку XIV ст. — після 1312 р., на городищі, що вже існувало» (Научная... 1985, арк. 9). Насправді, як показали останні дослідження, місце знахідки Василицького скарбу пов'язане не з городищем, а поселенням, реальний же вік скарбу є значно молодший і швидше підтверджує «литовську» версію заснування Черкас після 1362 р.

Новий етап у вивченні Василицького скарбу розпочався лише наприкінці 1990-х рр. Спочатку археолог-краєзнавець С. Рець у 1996 й 1998 рр. виявив на території колишнього с. Василиці (в трикутнику вулиць Праслов'янської, Набережної й Підгірної) залишки могильника та поселення кінця XIV — початку XV ст.¹ (Куштан, Ластовський 2016, с. 28, 79—80, рис. 104—106). А на межі 1990—2000-х рр. співробітниця Національного музею історії України Л. Строкова публікує серію наукових статей, присвячених Василицькому скарбу (Строкова 1999; 2001; 2006), які, безумовно, сприяли тому, що науковці нарешті звернули увагу на цей унікальний комплекс. Під час аналізу ювелірної частини скарбу було з'ясовано, що прикраси датуються другою половиною XIII — XIV ст., а за походженням тяжіють до території Середнього Поволжя (Волзька Булгарія) та правобережжя Оки (Мордва), тож, найімовірніше, їх виготовили в улусних центрах Золотої Орди на Волзі чи на р. Мокші, притоці Оки. Особливо характерними для цього кола ювелірних виробів є сюльгами (рис. 1), пласкі браслети з розімкненими кінцями, котрі прикрашені стилізованими зображеннями звірячих морд (т. зв. левиноголові булгарського типу — рис. 2: 1—3), типові перстні з чорнінням (рис. 2: 11—18), мордовська фібула (рис. 2: 10), а також сережка чи скроневе кільце у вигляді дракона-змія, що кусає себе за хвоста (рис. 2: 8) (Руденко 2015; Ельников 2005—2009). Нарешті 2007 р. з'явилася стаття, присвячена розбору монет Василицького скарбу (Зразюк, Строкова, Хромов 2007). Проаналізовано 52 монети, що збереглися в колекції (з них 2 — не визначені). Встановлено, що

1. Автор розкопок С. Рець помилково датував ці пам'ятки більш ранішим часом — XII—XIII ст.

Рис. 1. Василицький скарб XIV ст. Срібні застібки-сюльгами (за: Строкова, 2006)

Fig. 1. Vasylytsia Deposit of the 14th century. Silver clasps (after: Strokovska 2006)

більшість із них представлена срібними золотоординськими дирхемами (дангами) династії Джучидів, найстарший з яких карбований за хана Джанібєка в 1346/47 р., а наймолодші — за Мухаммеда Булак-хана у 1375/76 р. (рис. 3: 1—15). Місця карбування зосереджені переважно між Волгою та Доном: Новий Сарай (Селітрєнне городище?), Гюлістан (Царєвське городище?), Азак (Азов) (Сагдєєва 2005, с. 73, табл.). Частина монет (13 одиниць) — місцеві наслідування джучидським дирхемам (рис. 3: 16—18). Такі наслідування виготовлялись на території васального ВКЛ Київського князівства за правління Володимира Ольгердовича (1362—1394); вони перебували в грошовому обігу українських земель ВКЛ у другій половині XIV ст. Відсутність у скарбі монет чеканки Булака й Токтамиша 1380/81 р., масових для цієї території, вказує на верхню хронологічну межу скарбу (звісно, якщо не зважати на втрачені монети — 8 шт., і ті, що не вдалося визначити — 2 шт.). Тож за монетами час приховання Василицького комплексу можна визначити між 1376 і 1380 рр. (Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 119). Таке його датування зовсім не є доказом 700-річчя Черкас, як це

вважали раніше. Натомість воно свідчить про те, що освоєння території в межах нинішнього міста відбулося лише в другій половині XIV ст. (після 1362 р. — битви на Синіх Водах) унаслідок литовської колонізації. Очевидним є також зв'язок місця знахідки скарбу з Василицьким поселенням кінця XIV — початку XV ст., яке виявив С. Рець. Розташоване воно за 5,5 км від історичного центру Черкас та замку литовського часу на Дзеленьгорі.

Перші спроби ідентифікації потенційного господаря скарбу. Звісно, дослідники замислились над питаннями: як могли престижні речі (жіночі прикраси булгарського та фіно-угорського / мохшинського типів) опинитися на берегах Дніпра, на віддалі 1000—1200 км від місць їх виготовлення й побутування (рис. 4), й ким же тоді був сам власник Василицького скарбу? Ще Г. Корзухіна, зважаючи на те, що більшість предметів даного комплексу виготовлено в улусних центрах Золотої Орди на Волзі та Мокші, висловила припущення, що скарб «був закопаний кимось із багатих татар, можливо, одним із представників татарської адміністрації в Подніпров'ї» (Корзухіна 1954, с. 46). Згодом те саме слово-

Рис. 2. Василицький скарб XIV ст. (продовження). Срібні прикраси: браслети (1—5), серги (6—8), гудзик (9), застібка-фібула (10), перстні (11—18) (за: Строкова 2006)

Fig. 2. Vasylitsia Deposit of the 14th century (continued). Silver jewellery: bracelets (1—5), earrings (6—8), button (9), fibula clasp (10), rings (11—18) (after: Strokova 2006)

в-слово повторила Л. Строкова (2006, с. 42). Але про яку «татарську адміністрацію» може йтися, коли на момент приховання скарбу територія Середнього Подніпров'я вже понад 10 років перебувала під владою Литовської держави (точніше — васальних ВКЛ Київського та Подільського князівств)? Зокрема, територія навколо сучасних Черкас була звільнена від

золотоординського панування після битви на Синіх Водах (1362 р.), а поява міста пов'язана з прикордонною організацією — будівництвом подільськими князями Коріатовичами, племінниками переможця татар великого литовського князя Ольгерда, низки замків від Дністра до Дніпра на кордоні з Диким полем (Куштан, Ластовський 2016, с. 175—176; Ми-

Рис. 3. Василицький скарб XIV ст. (продовження). Деякі золотоординські срібні монети (дирхеми) (1—15) та їх наслідування (16—18) (за: Зразюк, Строкова, Хромов 2007)

Fig. 3. Vasylytsia Deposit of the 14th century (continued). Some Golden Horde silver coins (dirhams) (1—15) and their imitations (16—18) (after: Zraziuk, Strokov, Khromov 2007)

хайловський 2017, с. 81; Куштан 2022, с. 525). Все ж деякі дослідники припускають, що Південна Київщина й Поділля до 90-х рр. XIV ст. лишались під цілковитим чи, бодай, частковим контролем Золотої Орди (Шабунько 1987, с. 30; Михайлюк 2011, с. 79). Вочевидь, мова йде про данину, котру, зокрема, платили Коріатовичі татарам. А кінець цьому «золотоординському пануванню» помилково вбачають в подіях 1393 р. — захопленні Черкас та Звенигорода київським князем Скиргайлом Ольгердовичем за наказом свого сюзерена великого литовського князя Вітовта (ред. Масненко, Поліщук 2017,

с. 111). Насправді, ця подія була пов'язана з ліквідацією великим литовським князем Вітовтом подільського уділу Коріатовичів, відповідно, з підпорядкуванням ключових замків (Лицкевич 2019, с. 552—558, 686—689; Куштан 2022, с. 525). Що стосується данини, яку платили литовські володарі Поділля татарам, то це «дозволяє зробити припущення про тривання старих домовленостей з татарськими володарями, які мали права на ці території. Домовленості мали специфічну форму взаємодії, де одна сторона давала дозвіл іншій володіти та вважати своїми розлогі землі на правому

Рис. 4. Карта взаємного розташування Василицького скарбу (1) та місць походження предметів із нього (2 — Київ; 3 — Булгар; 4 — Мохши; 5 — Азак; 6 — Гюлістан (?); 7 — Новий Сарай)

Fig. 4. Map of the relative locations of the Vasylytsia Deposit (1) and the places of origin of its items (2 — Kyiv; 3 — Bulgar; 4 — Mokhshi; 5 — Azak; 6 — Gulistan (?); 7 — Novy Saray)

березі Дніпра, а взамін отримувала регулярну грошову компенсацію (данину)» (Михайловський 2016, с. 192).

Те, що Василицький скарб був прихований в литовський час і кимось дотичним до ВКЛ, свідчить наявність у його складі наслідувань дирхемам київської чеканки. Щодо золотоординських монет — вони перебували в обігу на українських землях до початку (окремі — до кінця) XV ст. (Котляр 1971, с. 75). А от стосовно решти складової скарбу — болгаро-мохшинських прикрас — виникають питання. Аналіз комплексу свідчить про те, що це скарб швидкого накопичення, його приховала людина, котра прибула з Волго-Донського регіону, маючи при собі набір характерних для того регіону прикрас, монетна ж частина комплексу за своїм складом є типовою для правобережжя Київської землі, а вочевидь, і сусіднього Поділля, для середини 1370-х рр. (Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 119).

Певний компромісний варіант ідентифікації власника Василицького скарбу запропонував Д. Мадуров. На його думку, скарб міг належати купцеві, котрий скуповував награбоване татарськими воїнами й у такий спосіб поповнював свій капітал ювелірними виробами та срібними монетами. Також дослідник припускає, що предмети скарбу (насамперед сюзьгами, що їх він датує початком XIII ст.) пов'язані зі знищенням монголо-татарами болгарського «Великого міста» руських літописів — стародавнього міста Мохши на р. Мокші (нині Наровчатське городище в Пензенській обл. РФ) (Мадуров 2013, с. 190). Але ці висновки не узгоджуються з датуванням монетної частини Василицького скарбу — вона більш як на століття молодша й відноситься вже до часів литовського панування в регіоні.

Таким чином, версії про належність Василицького скарбу якомусь татарину — представ-

нику золотоординської адміністрації чи купцю — видаються непереконливими. Хто ж міг, перебуваючи в селищі-супутнику Черкаського замку, бути власником чималої суми коштів у золотоординських дирхемах та «литовських» наслідуваннях їм, і (це головне!) цілої колекції жіночих ювелірних виробів болгарсько-мохшинського походження, а потім приховати все це в 1376—1380 рр? Для відповіді на дане запитання варто згадати, які події відбувалися між Дніпром і Волгою в останній чверті XIV ст. і що й хто могли пов'язувати ці віддалені регіони.

Історико-політична ситуація між Дніпром і Волгою в останній чверті XIV ст. та литовці на службі в Московському князівстві. Для з'ясування питання, винесеного в заголовок статті варто дослідити історичне тло, на якому з'явився Василицький скарб. Це був період, відомий у літописах, як «Велика замятня» (1359—1380) — час економічного та військового послаблення Золотої Орди внаслідок епідемії чуми, неврожаю та династичних чвар між претендентами на ханський престол після загибелі Бердібека. Саме внутрішня дестабілізація в татарській державі та її тимчасове безсилля створили передумови для розширення південних та південно-східних кордонів молодій Литовській державі за правління Ольгерда Гедиміновича (1345—1377). Початку ординці втратили Сіверщину, згодом — Київщину², а після поразки на Синіх Водах (1362 р.) — Поділля. Власне остання подія й стала передумовою для подальшої литовської колонізації земель між Дніпром і Дністром, а в її контексті — заснування міста Черкаси.

2. Завоювання Києва і Київщини ще за часів Гедиміна, батька Ольгерда — історичний казус або містифікація, створена в першій половині XVI ст. й поширена в пізніших літописах і хроніках (Куштан 2022, с. 527).

«Замятнею» в Золотій Орді скористалося не лише ВКЛ. Не було осторонь також уже тоді хиже й підступне Московське князівство. 1376 р. об'єднане військо Московського та Нижньгородсько-Суздальського князівств вчинило напад на Волзьку Булгарію — Булгарський улус Золотої Орди. Від великого князя Дмитра Костянтиновича Суздальського на чолі військ були його сини Василь та Іван, від московського князя Дмитра Івановича (згодом нареченого «Донським») — його воевода, князь Дмитро Михайлович Волинський. Останній, як свідчить його прізвище, не був москвитом, а походив з українських земель. Ба більше, деякі дослідники небезпідставно вважають, що він був ні ким іншим, як онуком Гедиміна, сином Коріата (в хрещенні — Михайла). Цей Дмитро Михайлович (Коріатович) Волинський на прізвисько «Боброк» — племінник великого литовського князя Ольгерда Гедиміновича та рідний брат тодішніх володарів Подільського князівства братів Коріатовичів: Юрія, Александра, Костянтина та Федора (Войтович 1996, с. 108; Лицкевич 2019, с. 651). Він спочатку володів невеликим боброцьким уділом на Волині, а близько 1371 р. одружився з рідною сестрою московського князя Дмитра Івановича й перебрався до Москви. Там князь Дмитро Боброк-Волинський став боярином і воеводою московського володаря.

Та повернімось до походу 1376 р. Московсько-нижньгородсько-суздальське військо взяло в облогу столицю Волзької Булгарії місто Булгар (за літописами, зведеними в XVI ст., це була Казань). Нападників не злякали ані гучні постріли з незвичних для того часу гармат, якими відстрілювались оборонці, ані вигляд вершників на жажливих для русичів верблюдах. Зрештою булгарські намісники погодились на переговори. На місто переможці наклали величезні відкупні, з яких московському й нижньгородсько-суздальському князям перепало по «1000 рублів», а воеводам (зокрема й Дмитрові Боброку-Волинському) і ратникам — «3000 рублів» (ПСРЛ 1897, с. 25). Звісно, в XIV ст. розрахунок здійснювали не «рублями», а сріблом: золотоординськими монетами та ювелірними виробами. 1377 р. князь Волинський міг бути й учасником іншого походу під проводом нижньгородського князя Бориса Костянтиновича Городецького на Мокшу.

Князь Дмитро Михайлович Боброк-Волинський виявився не єдиним литовцем, який тоді перебував на московській службі й брав участь у військових діях у регіоні Волго-Оччя. Так 1377 р., після смерті великого литовського князя Ольгерда, його старший син Вінгольт-Андрій Полоцький, якого несправедливо обійшли при призначенні наступника великокнязівського трону, що дістався його молодшому братові Ягайлу, спочатку втік до Пскова, а згодом — до Москви (Войтович 1996, с. 192). Вже наступно-

го 1378 р. він — московський воевода й очільник одного з полків у битві на р. Вожі (права притока Оки), в якій війська Великого князівства Московського завдали нищівної поразки татарам Мамаєвої Орди (ПСРЛ 1897, с. 42). А наприкінці цього ж року під час виправи москвитів проти ВКЛ на Брянське князівство, воеводами яких, за іронією долі, були литовці-перебіжчики князі Дмитро Боброк-Волинський і Андрій Ольгердович, до них приєднався ще один відступник — брянський князь Бутав-Дмитро Ольгердович, молодший брат Андрія (Войтович 1996, с. 167).

Ця сама трійка колишніх литовських вельмож, а нині воевод великого московського князя, брала участь у битві на Куликовому полі (1380), що в Оксько-Донському межиріччі (рис. 5; 6). Як писав великий князь Дмитро Іванович московському митрополитові Кипріяну, згідно зі «Сказанням про Мамаєве побоїще» (XV ст.): *«Князі Ольгердовичі прийшли до мене з багатьма силами, а батька свого залишили³»* (ред. Тихомиров 1959, с. 261). В іншому літературному творі про Куликовську битву — «Задонщині» (кінець XIV — початок XV ст.) — так лірично написано про них: *«О соловейко, літній птах, що би тобі, соловейко, освітати землі Литовської двох братів Ольгердовичів: Андрія, та брата його Дмитра Ольгердовичів, та Дмитра Волинського. Вони ж сини хоробрі, кречети в ратний час, відомі полководці, під сурмами та під шоломами виплекані, вістря списа вигодовані в Литовській землі. І сказав Андрій Ольгердович братові своєму Дмитру: “Самі ми — два брати, сини Ольгердові, онуки Гедимінові, правнуки Скольдимерові⁴. Зберемо братію милу, панів завзятої Литви, хоробрих молодців, і самі сядемо на борзих своїх коней, подивимось на швидкий Дон, поїмо, брате, шоломом своїм води з швидкого Дону, випробуємо мечі свої литовські об шоломи татарські, списи німецькі — об панцирі басурманські»⁵* (ред. Тихомиров 1959, с. 213).

Висновки. Отже, в час, коли було сховано Василицький скарб (1376—1380 рр.), принаймні троє литовських князів із династії Гедиміновичів: Дмитро Михайлович (Коріатович) «Боброк» Волинський, Андрій Ольгердович, князь Полоцький і Дмитро Ольгердович, князь Брянський як московські воеводи, здійснювали активну військову діяльність у межах трикутника Середня Волга — Ока — Дон, звідки, ймовірно, й походять василицькі прикраси булгарського та мохшинського типів, які можна атрибутувати як військові трофеї. Дальша доля цих ли-

3. Автор «Сказання» помиляється, бо на 1380 р. великий литовський князь Ольгерд був вже три роки, як покійний.

4. Вочевидь, тут йдеться про Скирмунта, напівлегендарного литовського князя XIII ст., предка Гедиміновичів-Ольгердовичів.

5. Переклад автора.

Рис. 5. Воевода Дмитрій Боброк-Волинський слухає землю перед Куликовською битвою. Мініатюра зі «Сказання про Мамаєве побоїще», XVII ст.

Fig. 5. Voivode Dmitry Bobrok-Volynsky listens the earth before the Battle of Kulikovo. Miniature from «The Tale of the Battle with Mamai», 17th century

Рис. 6. Московське військо на чолі з великим князем Дмитрієм Івановичем зустрічає своїх литовських союзників — Андрія Ольгердовича, князя Полоцького та Дмитрія Ольгердовича, князя Брянського. Мініатюра зі «Сказання про Мамаєве побоїще», XVII ст.

Fig. 6. The Moscow army, headed by Grand Duke Dmitry Ivanovich, meets its Lithuanian allies — Andrei Olgerdovich, Duke of Polotsk, and Dmitry Olgerdovich, Duke of Bryansk. Miniature from «The Tale of the Battle with Mamai», 17th century

товських полководців великого московського князя є незнаною. Принаймні, відомо, що після смерті Дмитра Донського (1389 р.) та приходу до влади в Литві Вітовта (1392 р.), Андрій і Дмитро Ольгердовичі повернулися на батьківщину. Обидва вони прийняли смерть від татар 1399 р. в трагічній для ВКЛ та Королівства Польського битві на р. Ворсклі. Звісно, малоімовірним є прямий зв'язок когось із цих осіб зі скарбом, закопаним на березі Дніпра неподалік Черкас. Можливо, що свої трофеї, здобуті під час походів у Волго-Донні, після повернення з Московії до Литви приховав котрийсь із литовців чи русинів, що був у складі військових дружин чи почетів цих князів. Він міг бути жителем поселення, де знайдено скарб, або ж таким, що через певні обставини опинився тут, на литовському прикордонні. Звісно, власником скарбу міг бути і якийсь перебіжчик: московит, татарин, або ж представник тубільного населення Волго-Оччя (булгаро-чуваши, мокшанин, ерзянин). У будь-якому разі, його появу так само можна пов'язати з подіями 1376—1380 рр. — агресією північно-східних руських князівств (насамперед Московського) проти золотоординських улусів на Середній Волзі та Правобережній Оці.

Зазвичай причинами залишення таких монетно-речових скарбів є внутрішня чи зовнішня дестабілізація в регіоні. На той час її причиною могло стати відновлення загрози татарських нападів на прикордонні території ВКЛ та Подільського князівства після припинення «Великої замятні» в Золотій Орді, коли її законним і єдиним правителем став хан Тохтамыш. Вочевидь, внаслідок цього, а також після поразки в битві на Ворсклі припиняється функціонування й самого Василицького поселення, жителі якого перемістилися під захист Черкаського замку.

ЛІТЕРАТУРА

- Беляева, С. А. 1982. Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV вв. (по материалам археологических исследований). Киев: Наукова думка.
- Василицький... 1926. Василицький скарб. *Коротке звітання ВУАК за археологічні дослідження року 1925*, с. 103-104.
- Войтович, Л. 1996. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст. *Історико-генеалогічне дослідження*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Ельников, М. 2005—2009. Образ дракона-змия на серйгах золотоординського періода: культурно-хронологічний аспект. *Stratum plus*, 6: Причорноморські етюдів, с. 410-420.
- Зразюк, З. А., Строкова, Л. В., Хромов, К. К. 2007. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть). В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине*. II: Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII—XV вв. Киев: Купола, с. 118-127.

- Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX—XIII вв.* Москва; Ленинград: АН СССР.
- Котляр, М. Ф. 1971. *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*. Київ: Наукова думка.
- Куштан, Д. П. 2022. Археологічні дослідження в Черкасах у контексті дискусій про час заснування міста. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 517-533.
- Куштан, Д., Ластовський, В. 2016. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ; Черкаси: ІА НАН України; Ю. А. Чабаненко.
- Лицкевич, О. В. 2019. «Летописец великих князей литовских» и «Повесть о Подолье»: опыт комплексного критического разбора. *Studiorum slavicum orbis*, 16. Санкт-Петербург: Д. Буланін.
- Мадуров, Д. Ф. 2013. Предметы Василицького клада. Інтерпретація. В: Ключко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, Україна, 12—14 листопада 2012 р. Київ: НМІУ, с. 183-193.
- Масненко, В. В., Поліщук, В. Т. (ред.). 2017. *Черкащина: історія краю та його людності*. Черкаси: Ю. А. Чабаненко.
- Михайловський, В. 2016. На маргінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. *Ruthenica*, 13, с. 188-197.
- Михайловський, В. М. 2017. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. *Український історичний журнал*, 3, с. 67-82.
- Михайлюк, Ю. М. 2011. *Південна Київщина в 60-х рр. XIV — 60-х рр. XVI ст.* Черкаси: Вертикаль.
- Научная... 1985. *Научная записка о времени возникновения города Черкасс*. Державний архів Черкаської області, ф. Р-4313, оп. 5, спр. 1287, арк. 8-11.
- Олександрів, О. 1925. *Василицький клад*. НА ІА НАН України, ф. 59 (ВУАК), спр. 46/23, арк. 25-27.
- ПСРЛ 1897. *Полное собрание русских летописей*. 11: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. Санкт-Петербург: И. Н. Скороходов.
- Руденко, К. А. 2015. *Булгарское серебро. Древности Биляра*. II. Казань: Заман.
- Сагдеева, Р. З. 2005. *Серебряные монеты ханов Золотой Орды: каталог-определитель*. Москва: Горячая линия — Телеком.
- Строкова, Л. 1999. Василицький скарб з Черкащини із зібрання Національного музею історії України та його філіалу — Музею історичних коштовностей України. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. Матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю музею*. Київ: НМІУ, с. 75.
- Строкова, Л. 2001. Василицький клад XIV в. В: Захарова, Н. (ред.). *Ювелирное искусство и материальная культура*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 126-128.
- Строкова, Л. 2006. Золотоординський скарб з Василиць. *Пам'ятки України: історія та культура*, спецвипуск, с. 34-43.
- Тихомиров, М. Н. (ред.). 1959. *Повести о Куликовской битве. Литературные памятники*. Москва: АН СССР.
- Шабильдо, Ф. М. 1987. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев: Наукова думка.
- Щербина, В. И. (ред.). 1905. *Люстрации староств Киевского воеводства 1765 и 1789 гг.* Архив Юго-Западной России. VII, III: Акты о заселении Южной России XVI—XVII вв. Киев: Императорский университет св. Владимира; Г. Т. Корчак-Новицкий.

REFERENCES

- Beliaeva, S. A. 1982. *Iuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII — XIV vv. (po materialam arkheologicheskikh issledovaniy)*. Kiev: Naukova dumka.
- Vasylytskiy... 1926. Vasylytskiy skarb. *Korotke zvidomlennia VUAK za arkheolohichni doslidy roku 1925*, s. 103-104.
- Voitovych, L. 1996. *Udilni kniazivstva Riurykovychiv i Hedyminovychiv u XII—XVI st. Istoryko-henealohichne doslidzhennia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy.
- Elnikov, M. 2005—2009. Obraz drakona-zmii na sergakh zolotoordynskogo perioda: kulturno-khronologicheskii aspekt. *Stratum plus*, 6: Prichernomorskie etyudy, s. 410-420.
- Zraziuk, Z. A., Strokova, L. V., Khromov, K. K. 2007. Monetno-veshchevoi klad tretei chetverti XIV veka iz s. Vasylitsy, Cherkasskogo raiona Cherkasskoi oblasti (monetnaia chast). In: Khromov, K. K. (red.). *Vostochnaia numizmatika v Ukraine*. II: Monety dzhuchidov i sopredelnykh gosudarstv v XIII—XV vv. Kiev: Kupola, s. 118-127.
- Korzukhina, G. F. 1954. *Russkie klady IX—XIII vv.* Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Kotliar, M. F. 1971. *Hroshovi obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kushtan, D. P. 2022. Arkheolohichni doslidzhennia v Cherkasakh u konteksti dyskusii pro chas zasnovannia mista. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 517-533.
- Kushtan, D., Lastovskiy, V. 2016. *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas*. Kyiv; Cherkasy: IA NAN Ukrainy; Yu. A. Chabanenko.
- Litskevich, O. V. 2019. «*Letopisets velikikh kniazei litovskikh*» i «*Povest o Podole*»: opyt kompleksnogo kriticheskogo razbora. *Studiorum slavicum orbis*, 16. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.
- Madurov, D. F. 2013. Predmety Vasylitskogo klada. *Interpretatsiia*. In: Klochko, L. S. (red.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii «Juvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, Ukraina, 12—14 lystopada 2012 r. Kyiv: NMIU, s. 183-193.
- Masnenko, V. V., Polishchuk, V. T. (red.). 2017. *Cherkashchyna: istoriia kraiu ta yoho liudnosti*. Cherkasy: Yu. A. Chabanenko.
- Mykhailovskiy, V. 2016. Na marhinesi dokumenta podilskoho kniazia Fedora Koriatovycha vid 1392 r. *Ruthenica*, 13, s. 188-197.
- Mykhailovskiy, V. M. 2017. Formuvannia terytorii istorychnoho Podillia u druhii polovyni XIV st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, s. 67-82.
- Mykhailiuk, Yu. M. 2011. *Pivdenna Kyivshchyna v 60-kh rr. XIV — 60-kh rr. XVI st.* Cherkasy: Vertykal.
- Nauchnaia... 1985. *Nauchnaia zapiska o vremeni vznikennoi goroda Cherkassy*. Derzhavnyi arkhiv Cherkasskoi oblasti, f. R-4313, op. 5, spr. 1287, ark. 8-11.
- Oleksandriv, O. 1925. *Vasylytskiy klad*. NA IA NAN Ukrainy, f. 59 (VUAK), spr. 46/23, ark. 25-27.
- PSRL 1897. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 11: Letopisnyi sbornik, imenuemyi Patriarshei ili Nikonovskoi letopisiu. Sankt-Peterburg: I. N. Skorokhodov.
- Rudenko, K. A. 2015. *Bulgarskoe srebro. Drevnosti Bilara*. II. Kazan: Zaman.
- Sagdeeva, R. Z. 2005. *Serebrianye monety khanov Zolotoi Ordyy: katalog-opredelitel*. Moskva: Goriachaia liniia — Telekom.
- Strokova, L. 1999. Vasylytskiy skarb z Cherkashchyny iz zibrannia Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy ta yoho filialu — Muzeiu istorichnykh koshtovnostei Ukrainy. In: Kovtaniuk, N. H. (red.). *Muzei na rubezhi epokh: mynule, sohodennia, perspektivy. Materialy yuvileinoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoï 100-richchuu muzeiu*. Kyiv: NMIU, s. 75.
- Strokova, L. 2001. Vasylitskii klad XIV v. In: Zakharova, N. (red.). *Juvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 126-128.
- Strokova, L. 2006. Zolotoordynskiy skarb z Vasylitsiv. *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, spetsvypusk, s. 34-43.
- Tikhomirov, M. N. (red.). 1959. *Povesti o Kulikovskoi bitve. Literaturnye pamiatniki*. Moskva: AN SSSR.
- Shabuldo, F. M. 1987. *Zemli Iugo-Zapadnoi Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo*. Kiev: Naukova dumka.
- Shcherbina, V. I. (red.). 1905. *Liustratsii starostv Kievskogo voevodstva 1765 i 1789 gg.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VII, III: Akty o zaselenii Iuzhnoi Rossii XVI—XVII vv. Kiev: Imperatorskii universitet sv. Vladimira; G. T. Korchak-Novitskii.

D. Kushtan

WHO OWNED VASYLYTSIA HOARD?

The author analyses the deposit of coins and other artifacts found in the village of Vasylytsia (currently a part of Cherkasy city) in 1921 and dated to the 14th century. The deposit included silver dirhams of the Golden Horde and their imitations and the women's jewellery attributed to the Bulgar-Mokhshy type. For a long time this deposit was associated with a rich Tatar person, a Golden Horde administrative staff or a merchant. However, the specification of the chronology of deposition to the interval of 1376—1380 postdates the deposit to the time, when the region was governed by the Grand Duchy of Lithuania (more specifically, a vassal Podillia Duchy of Koriatovychi). Aiming to understand how the jewelry, which were typical for the Golden Horde Uluses (Volga Bulgaria in the Middle Volga and Mokhshy in Right bank of the Oka), occurred in the Middle Dnipro region, it is important to consider military and political situation between Dnipro and Volga of that time. It is well known that the Northeastern Duchies of Rus' (mainly the Moscow principality) used a political weakness of the Horde resulting from the «Great Troubles» and organized military campaigns to the borderland Tatar Uluses in Volga and Oka regions. During this time (before 1380) at least three (!) representatives of the Lithuanian aristocracy served as Moscow voivodes (military governors). Those were Dmytro Mykhailovych (Koriatovych) or Bobrok-Volynsky, Andrii Olherdovych, Duke of Polotsk, and Dmytro Olherdovych, Duke of Briansk. This fact makes it possible to understand the Vasylytska jewellery as trophies obtained by somebody from Lithuanians or Rusins who served in the military units or retinue of the Dukes during the military campaigns to the Volga-Oka region.

Keywords: Cherkasy, Vasylytsia, deposit of coins and other artifacts, Grand Lithuanian Duchy, Moscow Duchy, the Golden Horde Uluses, Middle Dnipro region, 14th century.

Одержано 14.06.2025

КУШТАН Дмитро, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Dmytro KUSHTAN, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
 ORCID: 0000-0002-6411-2154,
 e-mail: kushtan_dp@ukr.net.